

ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทราวดี มีชูวงษ์
(ต่อจากนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๑๖ เล่ม ๕ มกราคม พ.ศ. ๒๕๑๖)

บทที่ ๓

สรุป

นายกรมเลศวรร ภัคตาทจารย์ ผู้แต่งหนังสือเรื่องศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอมได้เขียนสรุปไว้ว่าหลักฐานเท่าที่มีอยู่คือจารึกและประติมากรรมไม่อาจทำให้มีความคิดอย่างสมบูรณ์เกี่ยวกับศาสนาในอาณาจักรขอมได้ ด้วยเหตุนี้ในหนังสือเรื่องนี้จึงยังคงมีช่องโหว่อยู่เป็นอันมาก และบางบทหรือบางตอนจึงดูไม่ทักเกี่ยวกับบทหรือตอนอื่น ๆ อย่างไรก็ตามนายกรมเลศวรร ภัคตาทจารย์ก็คิดว่าเขาได้สามารถแสดงถึงลักษณะสำคัญ ๆ ของศาสนาในอาณาจักรขอมที่เขาต้องการจะศึกษาแล้ว คือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายและไวษณพนิกาย

อิทธิพลของอารยธรรมอินเดีย ได้มีปรากฏอยู่ตลอดการศึกษาใน จารึกภาษาสันสกฤตได้มีบทสรรเสริญที่แสดงถึงความคิดทางด้านปรัชญา และศาสนาที่มาจากคัมภีร์ต่าง ๆ ของอินเดีย คือคัมภีร์อุปนิษัท ปุราณะ และอาคม

วิวัฒนาการทางศาสนาในประเทศอินเดียได้เข้ามาสู่อาณาจักรขอมอย่างรวดเร็ว นิกายไศวะ ซึ่งตั้งขึ้นในประเทศอินเดียระหว่าง พ.ศ. ๑๓๕๐-๑๔๐๐ ก็ได้เข้ามาตั้งหลักฐานลงอย่างมั่นคงในอาณาจักรขอมในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๔๓๒-๑๔๔๓) ชาวขอมที่นับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายอาจเดินทางเข้ามาเรียนศาสตร์กับท่านสังกรจารย์ผู้เชี่ยวชาญลัทธิเวทานตะแต่ทางด้านการสั่งสอนในลัทธิไศวนิกาย คัมภีร์เวทานตะก็เริ่มมีอิทธิพลต่อมาในภายหลังคือราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เท่านั้น จารึกที่ปราสาทบันทายศรีใน พ.ศ. ๑๕๑๒ ได้กล่าวบ่งถึงการนับถือพระผู้เป็นเจ้าองค์เดียวในลัทธิเวทานตะต่อการนับถือสิ่งที่เป็นคู่ในลัทธินยาเยและคัมภีร์อาคมบางเล่ม ณ ที่นี้ก็คงเกี่ยวกับความคิดเห็นที่เพิ่งเกิดขึ้นในประเทศอินเดียอีก คือ คัมภีร์ศิว-ปุราณะและลึงคปุราณะ ซึ่งแสดงความคิดเกี่ยวกับพระผู้เป็นเจ้าองค์เดียวนี้นั้นเช่นเดียวกัน ก็คงได้แต่งตั้งในระยษนี้เช่นเดียวกันด้วย

การแพร่ความคิดใหม่เช่นนี้ได้ทำให้ความคิดเห็นเกี่ยวกับพระผู้เป็นเจ้าองค์เดียวซึ่งมีอยู่แล้วในอาณาจักรขอมมั่นคงยิ่งขึ้น ทั้งนี้ เพราะจารึกในรัชกาลของพระเจ้าอโศกมหาราชที่ ๑

ในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ก็ได้เคยกล่าวไว้แล้วว่าพระอิศวรทรงปรากฏพระองค์ในจักรวาล “ด้วยการแสดงคุณทั้งสามอย่างไม่มีที่สิ้นสุด (อนนคฺคุณวิสุตฺร)” ด้วยเหตุนี้ เหตุอันเป็นคุณแห่งจักรวาลคือพระอิศวรก็ได้แตกต่างไปจากเหตุทางด้านวัตถุคือ *ปรธาน* ซึ่งประกอบด้วยคุณทั้งสาม จารึกที่ปราสาทบ้านธาตุในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ก็ได้กล่าวถึงทฤษฎีนี้อีกเช่นเดียวกันแต่กล่าวอย่างปรับปรุงให้สวยงามยิ่งขึ้น จารึกที่พนมบาเณในแหลมโคชินไชนาในพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ก็ได้กล่าวว่าพระอิศวรซึ่งเป็นองค์เดียวได้ทรงแบ่งแก่นของพระองค์ออกไปอีกมากมาย (*วิวิธาตุ-มกมุ เอกมุ*) ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๕ จารึกหลายหลักของพระเจ้าอินทรวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๔๒๐ - ๑๔๓๒) ก็มีอยู่บทหนึ่งซึ่งกล่าวว่า พระอิศวร “แม้ว่าทรงเป็นหนึ่ง แต่ก็ไม่หยุดยั้งที่จะทรงแบ่งแยกพระองค์ออกเป็นหลายส่วน และในขณะที่เดียวกันก็เข้าไปสิงสถิตอยู่ในสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลาย (*เยในเณนาปฺยฺย อเนนฺชฺย ตฺยฺชฺจตา ยุกฺปตฺย ปฤตฺถกฺกฺวาตุมฺวา ปิ กุริยเต นิตฺยํ...*)”

เพื่อจะเข้าใจความมุ่งหมายเช่นนี้ ควรระลึกไว้ด้วยว่าแม้ก่อนสมัยพระศังกร (พระอิศวร) การนับถือพระผู้เป็นเจ้าของก็เดียวที่มีปรากฏอยู่ในประเทศอินเดียแล้ว คัมภีร์ที่เป็นหลัก ๒ เล่มคือคัมภีร์เศวตาศวการอุปนิษัตแห่งลัทธิไศวนิกาย และคัมภีร์ภควัทคีตาของลัทธิไวษณพนิกายก็ได้แสดงให้เห็นเช่นนั้น บทสรรเสริญพระพรหมซึ่งมีอยู่ในหนังสือกุมารสมภพของท่านกาลิทาสร์ตันทวีกก็แสดงให้เห็นเช่นเดียวกันอีกครั้งหนึ่ง

ลักษณะการนับถือพระผู้เป็นเจ้าของก็เดียวที่มีปรากฏอยู่ในคำสั่งสอนของศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายตลอดทุกกระยะในอาณาจักรขอม ด้วยเหตุนี้เราจึงอาจตั้งปัญหาตามได้ว่าคัมภีร์อากมเล่ามีหน้าที่อย่างไร จารึกขอมได้กล่าวถึงทั้งคัมภีร์อากมและตันตระ (คำทั้งสองมักใช้ปะปนกัน) นอกจากนั้นยังกล่าวถึงที่ *ภุชวา* การปรากฏตนของท่านคิวาจารย์ และความสำคัญของบัญญัติจาภษรมนตร์ด้วย ด้วยเหตุนี้จึงไม่ต้องสงสัยว่าในอาณาจักรขอมได้มีการรับรองนิกายอากมด้วยแต่อิทธิพลของคัมภีร์อากมก็คงมีอยู่เฉพาะแต่ในการประกอบกิจพิธีเท่านั้น คงมีแต่จารึกขอมเพียงหลักเดียวที่สั่งสอนถึงนิกายอากมโดยเฉพาะ คัมภีร์ปารเมศวรารคมซึ่งปรากฏอยู่ในจารึกขอม ๒ หลักก็เอนเอียงไปทางค่านพระผู้เป็นเจ้าของก็เดียว

ต่อจากนี้จะได้กล่าวถึงลักษณะอื่น ๆ ของศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายในอาณาจักรขอมต่อไป

เกี่ยวกับการเคารพบูชาพระอิศวรก็มีการเคารพบูชาไฟและพระอาทิตย์รวมอยู่ด้วย พระอัคนีและพระอาทิตย์บางครั้งก็รวมอยู่กับพระอิศวร และหมายถึงแสงสว่างประจำโลกที่ออกมาจากองค์ของพระอิศวรเอง ทฤษฎีเกี่ยวกับศิวลึงค์ก็ออกมาจากแสงสว่างประจำโลกนี้เช่นเดียวกัน

ณ อาณาจักรขอมเช่นเดียวกับในประเทศอินเดีย นิยมการบูชาพระอิศวรในรูปศิวลึงค์ จารึกขอมได้กล่าวถึงศิวลึงค์หลายชนิดมีทั้งที่สลักจากศิลา หล่อด้วยโลหะ และทำด้วยอัญมณี นอกจากนี้ ก็มีทั้งที่ทำด้วยฝีมือมนุษย์ เกิดขึ้นเอง (สวายนภุ-ลึงค์) และที่เป็น พาณ-ลึงค์ ขนาดของศิวลึงค์ที่มีกล่าวไว้ในจารึกขอมก็ตรงกับที่มีอยู่ในตำราของอินเดีย สำหรับมุขลึงค์หรือศิวลึงค์ที่มีพักตร์พระอิศวรประกอบนั้นเมื่ออยู่เฉพาะในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครเท่านั้น

ความคิดเกี่ยวกับพระอิศวร ๘ ปาง (อษฏ-มูรติ) ได้เป็นสิ่งสำคัญอยู่ในอาณาจักรขอมทั้งในก้านการเคารพบูชาและก้านการสั่งสอน พระอิศวร ๘ ปางนี้แสดงโดยศิวลึงค์ ๘ องค์ อย่างไรก็ตามก็ตีพระเจ้ายโสวรมันที่ ๑ ก็ให้ทรงอุทิศโยธาธรรมหลังหนึ่งซึ่งพระองค์ทรงสร้างขึ้นเมื่อเสด็จขึ้นเสวยราชย์ถวายแก่ “พระเจ้าผู้เป็นเจ้าแห่งศิวลึงค์ ๕ องค์ (ปญฺจลึงฺเศศวร)” ศิวลึงค์ ๕ องค์นี้หมายถึงการแสดงพระองค์ของพระอิศวรออกเป็น พระอิตาน พระตศับบุรุษ พระอโฆระ พระวามเทพ และพระสัทโยชาติ ตามลำดับ

นอกจากศิวลึงค์ ยังได้ค้นพบ อวญฺกต-มูรติ หรือ “รูปที่ไม่ได้แสดง” อีกเช่น ตรีศูล โคষบาทหรือหนันทิบาท และศิวบาท ศิวบาทนี้ไม่เคยปรากฏในประเทศอินเดีย

เทวรูปพระอิศวรที่เป็นรูปมนุษย์หรือ “แสดงแล้ว (วญฺกต)” หายากในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร แต่มามีมากขึ้นในสมัยเมืองพระนครและมีรูปต่าง ๆ กัน เทวรูปพระอุมา-มเหศวร ได้รับแบบมาจากทางภาคใต้ของประเทศอินเดีย ในขณะที่เทวรูปพระศิวนาฏราชก็แสดงถึงลักษณะดั้งเดิมเป็นพิเศษเองของขอม อย่างไรก็ตามก็พระศิวนาฏราชของขอมก็มักมี ๑๐ กร ซึ่งตรงกับศิลปะทางภาคเหนือของประเทศอินเดีย

เทวรูปพระอิศวรในอาณาจักรขอมมักมีพักตร์เดียวสองกร หรือมีฉะนั้นก็มีห้าพักตร์สิบกร ภาพสลักที่วิจิตรเหมือนจะแสดงภาพพระสทาศิวะซึ่งเป็นลักษณะสูงสุดของพระอิศวร มีประติมากรรมสัมฤทธิ์ขอมอยู่รูปหนึ่งคงแสดงภาพพระสंहารไกรพซึ่งเป็นลักษณะหนึ่งของลักษณะโหดร้ายของพระอิศวร แต่โดยปกติพระอิศวรซึ่งได้รับการเคารพบูชาในอาณาจักรขอมก็มักเป็นพระอิศวรปางสงบ ปางแสดงความเมตตากรุณา

การเคารพศักดิ์ของพระอิศวรเป็นรองกว่าการเคารพนับถือพระอิศวรเอง คือไม่มีการเคารพนับถือลัทธิศากตะโดยเฉพาะ อย่างไรก็ตามก็พระเทวีหรือพระอุมาก็ได้รับการเคารพนับถืออย่างมากมาย ประติมากรรมรูปมเหศวรมุขหรือพระอุมาปางปราบอสูรรูปควายในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครได้รับอิทธิพลมาจากทางภาคใต้ของประเทศอินเดีย ประติมากรรมเช่นนี้คงมีสืบต่อไปในสมัยเมืองพระนคร เช่นที่ปรากฏบนทับหลัง ณ ปราสาทบึงมาลา

เทวรูปพระอรุณนารีศวรหรือพระอิศวรรวมกับพระอุมา ก็เป็นที่เคารพนับถือเช่นเดียวกัน แต่ก็ได้แพร่หลายมากนักในอาณาจักรขอม

แม่พระคงคา ก็เป็นที่เคารพนับถือด้วย มีเทวรูป ๓ องค์ซึ่งประกอบด้วยพระอิศวร พระอุมา และแม่พระคงคา คือเทวรูปพระอุมา-คงคา-บตีศวร ซึ่งค้ำหลังของพระอิศวรนั้น “มีพระกรของพระอุมาและแม่พระคงคาสวมกอดอยู่” ประติมากรรมเช่นนี้ไม่รู้จักกันในประเทศอินเดีย แต่ในแคว้นเบงกอลก็มีรูปภาพซึ่งแสดงพระอุมาและแม่พระคงคาอยู่สองข้างพระอิศวร

ลัทธิโยคะ ก็เป็นที่นิยมกันมากเช่นเดียวกัน ผู้แต่งจารึกขอมรู้จักคุ้นเคยกับปรัชญาในลัทธินี้ดี โดยเฉพาะทฤษฎีเกี่ยวกับ *ปรัณเว*

สำหรับศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย ลัทธิภากวัต (ปาณจราทรหรือสาทวัต) อย่างบริสุทธิก็เป็นที่ยูจักกัน แม้ว่าการแปลคำว่า *วูยฺห* จะไกลออกไปจากความหมายดั้งเดิมก็ตาม ลัทธิไวษณพนิกายก็มุ่งไปยังพระผู้เป็นเจ้าองค์เดียวเช่นเดียวกับลัทธิไศวนิกาย ความมุ่งหมายเช่นนี้ตรงกันกับคำสั่งสอนในคัมภีร์ภากวัตที่ศาและนิกายปาณจราทร

โดยปกติพระนารายณ์ในอาณาจักรขอมทรงมี ๔ กร ทรงถือจักรในหัตถ์ขวาบน สังข์ในหัตถ์ซ้ายบน คราในหัตถ์ซ้ายล่าง และลูกกลมในหัตถ์ขวาล่าง ซึ่งจารึกได้กล่าวไว้ว่าคือธรณี (แผ่นดิน) การใช้ธรณีแทนดอกบัวนี้เป็นลักษณะดั้งเดิมของประติมากรรมขอม และการใช้แทนกันนั้นก็ไม่ได้เป็นไปโดยบังเอิญ เพราะเหตุว่าในประเทศอินเดียเองดอกบัวซึ่งพระนารายณ์ทรงถืออยู่ก็ดูเหมือนจะแสดงถึงธรณีอยู่แล้ว

เมื่อยอมรับว่าธรณีได้เข้ามาแทนที่ดอกบัวในเทวรูปพระนารายณ์ของขอม สิ่งต่างๆ ที่พระนารายณ์ทรงถือก็เหมือนกับเทวรูปของพระชนาทันทหรือพระवासุเทพ ซึ่งนับเนื่องอยู่ในอวตาร ๒๔ ปางของพระนารายณ์ พระนารายณ์ได้รับการเคารพบูชาอยู่ในรูปดังกล่าวในประเทศอินเดียภาคใต้โดยเฉพาะ อย่างไรก็ตามในอาณาจักรขอมก็มีเทวรูปพระนารายณ์อีกแบบหนึ่งซึ่งทรงถือสิ่งต่างๆ ของพระนารายณ์ปางตรีวิกรม เป็นอวตารของพระนารายณ์ซึ่งเป็นที่นิยมกันอยู่ทางภาคเหนือของประเทศอินเดีย นอกจากนี้ยังมีเทวรูปพระนารายณ์แบบที่สามซึ่งทรงถือสิ่งต่างๆ ตามแบบพระมาธพอีก

การใช้ธรณีแทนดอกบัวสำหรับเทวรูปพระนารายณ์ไม่ได้มีอยู่เฉพาะในอาณาจักรขอมเท่านั้น แต่มีอยู่ในเกาะชวาและอาณาจักรจัมปาศักดิ์ ประเพณีเช่นนี้คงเกิดขึ้นในอาณาจักรขอมก่อน ต่อจากนั้นจึงได้แพร่ไปยังประเทศต่างๆ ในภาคเอเชียอาคเนย์ อย่างไรก็ตามประเพณีการที่

เทวรูปพระนารายณ์ทรงถือสังข์อยู่ในหัตถ์ซ้ายล่างเหนือพระโสณี (ตะโพก) ก็ได้แพร่จากแหลมมลายู หรือปากใต้ของประเทศไทยเข้าไปยังอาณาจักรขอมเป็นการกลับกัน

ในอาณาจักรขอมบางครั้งพระนารายณ์ก็ทรงมี ๘ กร ซึ่งแสดงถึงว่าทรงเป็นพระผู้เป็นเจ้าประจำโลก เพราะเหตุว่าทรงถือสัญลักษณ์ของทิกपालหรือผู้รักษาทิศอยู่ในพระหัตถ์ทั้งแปดตามประเพณีอินเดีย พระกรทั้งแปดของพระนารายณ์ก็หมายถึงทิศทั้งแปด แต่ลักษณะที่ประติมากรรมขอมแสดงภาพพระนารายณ์ ๘ กร ก็เป็นของตนเองโดยเฉพาะ

เทวรูปพระนารายณ์ทรงกรุฑเป็นที่นิยมในอาณาจักรขอมสมัยโบราณเช่นเดียวกับเทวรูปพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ แต่การเคารพเทวรูปพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ก็ไม่ได้แพร่หลายมากเท่าในประเทศอินเดียภาคใต้

ในอาณาจักรขอมมีการเคารพนับถือพระนารายณ์ปางศรีวิกรมด้วย แม้ไม่ได้ค้นพบประติมากรรมซึ่งจารึกกล่าวอ้างถึง แต่ภาพสลักที่มีอยู่ก็แสดงให้เห็นลักษณะดั้งเดิมอย่างแท้จริง คือมีสัญลักษณ์เข้ามาประกอบออกไปจากรูปภาพของอินเดีย ถึงกระนั้นสัญลักษณ์ที่ใช้ก็ยังมาจากอิทธิพลของอินเดียนั่นเอง คือ จักรวาลที่พระนารายณ์กำลังทรงก้าวข้ามนั้นแสดงโดยคอกบัวที่ผูกขึ้นมาจากมหาสมุทร หรือแสดงโดยสรวงบัวเองเช่นที่ปราสาทบันทายสําเหร่

พระกฤษณะและพระรามเป็นอวตารที่สำคัญที่สุดในอาณาจักรขอม พระกฤษณะทรงอยู่เหนือกว่าพระราม เพราะเหตุว่ามีผู้ยกย่องว่าพระองค์ทรงเป็น “พระภควัดเอง” ทรงทاملัทธิภาควัด

อวตารของพระกบิลซึ่งมีผู้กล่าวว่า เป็นผู้ตั้งลัทธิสังขยะ ก็มีผู้เคารพนับถือมากในอาณาจักรขอม มีผู้กล่าวว่าพระองค์คือพระवासुเทพ ดังที่มีนามผสมว่าพระกบิลवासุเทพ

อวตารปางอื่น ๆ ที่นับถือกันอยู่ในอาณาจักรขอมก็คือ วราหาวตาร นรสิงหาวตาร กูรมาวตาร หัยศรีพ พระพลราม แล ปรัศูรามาวตาร เป็นที่น่าสังเกตว่าในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ผู้ทรงนับถือพุทธศาสนา (พ.ศ. ๑๗๒๔-ราว พ.ศ. ๑๗๖๓) การนับถืออวตารปางต่าง ๆ ของพระนารายณ์ก็ได้เจริญถึงขีดสูงสุดในอาณาจักรขอม พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้ทรงสร้างเทวรูปพระไควรรณเรศคือพระกฤษณะกำลังทรงยกภูเขาไควรรณะ (ประติมากรรมดังกล่าวเป็นที่นิยมโดยเฉพาะในอาณาจักรขอมสมัยโบราณ) นอกจากนี้ก็มีเทวรูปพระราม พระลักษมณ์ นางสีตารูปนรสิงห์และหัยศรีพ ขึ้นที่ปราสาทพระขรรค์ในบริเวณเมืองพระนคร ประติมากรรมรูปวราหะ (หมูป่า) นรสิงห์ และกูรมะ (เต่า) ซึ่งเป็นอวตารของพระนารายณ์ที่เรารู้จักกันอยู่ในปัจจุบัน ในอาณาจักรขอม ก็สร้างขึ้นในสมัยปลายของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทั้งสิ้น ดูเหมือนจะเป็นใน

สมัยนี้เอง ที่การเคารพบูชาอวตารปางต่าง ๆ ของพระนารายณ์ได้ปรากฏขึ้นที่ปราสาทนครวัด อันเป็นเทวาลัยในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย

ในอาณาจักรขอมมีการเคารพนับถือวิษณุบาทและกาลศวมคือ “รูปที่ไม่ได้แสดง” เช่นเดียวกัน

ในที่สุดพระศรี-ลักษมี ซึ่งเป็นศักดิ์ของพระนารายณ์ก็ได้รับการเคารพบูชาร่วมกับพระนารายณ์เช่นเดียวกัน

การเคารพเทพชั้นรองลงมาในศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอมก็คือการเคารพนับถือพรหมและพระสรวิชาติ พระอาทิตย์ พระคเณศ พระขันธกุมาร (สกันทะ—การคติเกยะ) ทิกपाल (ผู้รักษาศีล) เทวคานพเคราะห์ มารดาทั้งเจ็ด ท้าวพรหมรักษ์ พระวิศวกรรม พระอินทร์ และพระอัคนี

พระพรหมได้รับการเคารพบูชาว่าเป็นเทพชั้นรองในตรีมูรติ แต่ก็มีการสร้างเทวาลัยเป็นพิเศษถวายแก่พระสรวิชาติผู้เป็นชายาของพระองค์ บางครั้งพระสรวิชาติก็ได้รับการเคารพนับถือแทนพระพรหมในเทวาลัยที่สร้างถวายแก่ตรีมูรติ พระสรวิชาติทรงเป็นเจ้าของคำพูดและบางครั้งก็ถือกันว่าทรงเป็นศักดิ์ของพระอิศวร

ในแหลมโคชินไชนาแถบปากแม่น้ำโขงได้มีการค้นพบการเคารพนับถือพระอาทิตย์ตามแบบอิหร่านซึ่งมาจากประเทศอินเดียภาคเหนือในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ การเคารพนับถือดังกล่าวได้คงอยู่ในอาณาจักรขอมจนถึงสมัยเมืองพระนคร จารึกขอมบางหลักทำให้อาจสรุปได้ว่า “พราหมณ์ชาวซีเดีย (ศกพราหมณ์)” นั้นก็คงหมายถึงพระอาทิตย์นั่นเอง และอาจหมายถึงไปถึงพระนารายณ์ได้ด้วย

การเคารพนับถือพระคเณศเป็นที่แพร่หลายมาก แต่ก็ไม่มีนิกายศาสน์โดยเฉพาะ การแสดงเทวรูปพระคเณศในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครคล้ายคลึงมากกับเทวรูปของอินเดียน คือพระคเณศทรงมีพระนาภีป่อง พระเศียรเป็นช้าง กำลังเสวยขนม (โมก) ซึ่งอยู่ในพระหัตถ์หนึ่งค้วยวง แต่ช่างขอมสมัยเมืองพระนครก็ดูเหมือนจะไม่ชอบการแสดงภาพเช่นนี้ ลักษณะของพระคเณศจึงคล้ายมนุษย์ยิ่งขึ้น บางครั้งพระคเณศก็มี ๘ หรือ ๑๐ กร ซึ่งหมายถึงว่าทรงเป็นราชวินายก มีประติมากรรมสัมฤทธิ์รูปหนึ่งแสดงภาพพระคเณศกำลังทรงเขียนหนังสือ อีกรูปหนึ่งก็ทรงเป็นนักพรต อีกรูปหนึ่งคงได้รับอิทธิพลมาจากพื้นเมืองคือพระคเณศทรงมี ๓ เศียร ๖ กร

การเคารพนับถือพระขันธกุมาร มีอยู่เฉพาะในจารึกบางหลัก และเทวรูปของพระขันธกุมารเองก็มีน้อย

ทักปาลกหรือผู้รักษาทิศมีอยู่เป็นจำนวน ๔ หรือ ๘ หรือบางครั้งก็เป็น ๑๐ เมื่อผู้รักษาทิศมีอยู่ ๑๐ ก็เป็นผู้รักษาทิศใหญ่ (เหนือ ใต้ ตะวันออก ตะวันตก) เสีย ๔ ทิศเฉียงเสีย ๔ และผู้รักษาทิศเบื้องบนเบื้องล่างอีก ๒ ในอาณาจักรขอมบางครั้งพระขันธกุมารก็เป็นผู้รักษาทิศได้

จารึกแสดงว่าการเคารพบูชาเทวสถานพเคราะห์ที่มีอยู่ในอาณาจักรขอม แต่เราก็ไม่เคยค้นพบรูปเทวสถานพเคราะห์ที่ทั้งเก้าองค์เลย แต่ได้ค้นพบรูป “เทพ ๔ องค์” ซึ่งประกอบด้วยเทวสถานพเคราะห์ ๔ องค์ คือพระอาทิตย์ พระจันทร์ พระราหู และพระเกตุ พระอาทิตย์และพระจันทร์เป็น ๒ องค์แรก พระราหูและพระเกตุเป็น ๒ องค์หลัง อีก ๕ องค์ซึ่งอยู่ตรงกลางนั้นเป็นรูปเทวคาผู้รักษาทิศ ภาพชุด “เทพ ๔ องค์” นี้อาจจัดเป็นการคิดค้นใหม่ระหว่างอินเดีย-ขอม ได้

ภาพ “มารดาทั้งเจ็ด” คงมีอยู่เฉพาะบนทับหลังชั้นเดียวในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖

ท้าวพรหมรักษ์ซึ่งมีผู้สร้างเทวาลัยถวายนั้นยังไม่ทราบว่ามีลักษณะเป็นเช่นใดแน่ อาจเป็นยักษ์ผู้โหดร้ายหรือผู้รักษามันคือสิงค์, กัศสิทธิ์ก็ได้

ประติมากรรมสัมฤทธิ์ขอมรุ่นหลังแสดงให้เห็นว่ามีการเคารพบูชาพระวิศวกรรม พระอินทร์และพระอัคนี เทวคา ๒ องค์แรกดูเหมือนจะได้รับการบูชาจากทั้งผู้ที่นับถือศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ จารึกของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ณ ปราสาทพระขรรค์ในบริเวณเมืองพระนครได้กล่าวถึงการสร้างเทวรูปพระวิศวกรรมด้วย

ศาสนาพระเวทได้สืบทอดมาในอาณาจักรขอมในการเคารพบูชาไฟ การศึกษาคัมภีร์พระเวทก็เป็นที่นิยมนับถือกันในอาณาจักรขอม โดยเฉพาะพิธีพรหมยัชณะคือการท่องปณคัมภีร์พระเวทและคัมภีร์อื่น ๆ ผู้เชี่ยวชาญในคัมภีร์พระเวทคือท่านไซมินิกได้รับการเคารพบูชาด้วยอย่างไรก็ดีไม่ปรากฏมีการประกอบพิธีใดที่เป็นแบบพระเวทอย่างแท้จริง พิธีสังเวद्यซึ่งพระราชขอมทรงกระทำได้แก่พิธีลักขโหมและโกฏโหมก็เป็นพิธีหลังสมัยพระเวทคืออยู่ในสมัยปุราณแล้วอย่างไรก็ดี ถ้อยคำที่ใช้ในกิจพิธีก็แสดงให้เห็นว่าลอกมาจากคัมภีร์โบราณ

ในบทที่ ๑ คือบทนำเกี่ยวกับประวัติของศาสนาในอาณาจักรขอม นายกมลเศวต ภัตตาคารย์ได้แสดงให้เห็นถึงความพยายามที่จะรวมกันของบรรดาศาสนาต่าง ๆ ในอาณาจักรขอม ในบทที่ ๖ เขาก็ได้พยายามอธิบายถึงการผสมกันระหว่างศาสนาพราหมณ์ลัทธิไสวนิกาย และไวษณพนิกาย เขายังใจว่าจะศึกษาเกี่ยวกับการรวมกันระหว่างศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนาในโอกาสต่อไป การรวมกันระหว่างลัทธิไสวนิกายและไวษณพนิกายในอาณาจักรขอม ก็กระทำตามอย่างวิธีในประเทศ

อินเดียนั่นเอง คือพระอิศวรและพระนารายณ์ได้ผสมเป็นองค์เดียวกัน จารึกขอมบางหลักใน
ลัทธิไศวนิกายก็เริ่มต้นกล่าวสรรเสริญพระนารายณ์ก่อน และบางหลักในลัทธิไวษณพนิกาย
ก็เริ่มต้นด้วยการกล่าวสรรเสริญพระอิศวร จารึกที่ปราสาทแปรรูปใน พ.ศ. ๑๕๐๔ ได้กล่าวถึง
พระอิศวรและพระนารายณ์ทรงเป็นพระผู้เป็นเจ้าองค์สูงสุดในขณะเดียวกัน คัมภีร์อินเดียเช่นอหิรา-
พุทธยส์ติกาของนิกายปัญจราตราคม คัมภีร์ทวิวงส์ วิษณุปุราณะ และอิศวรคีตา ก็ได้กล่าวถึง
การรวมกันเช่นนี้ พระนารายณ์เองก็ถือว่าเป็นศักดิ์ของพระอิศวร ต่อจากนั้นก็มีการรูปพระหริหระ
เข้ามาแทนที่พระอรรณนาเศศวรหรือพระอิศวร—อูมา และพระเทวีหรือพระอุมาก็ทรงถืออาวุธของ
พระนารายณ์ ในรูปภาพของอินเดียพระอูมาทรงถือแค่เพียงจักรและสังข์ แต่ในรูปภาพของขอม
นางก็ถืออาวุธทั้ง ๔ ของพระนารายณ์ คือ จักร สังข์ คธา และธรรณีตามลักษณะของพระนารายณ์
ประติมากรรมสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครรูปหนึ่งแสดงภาพมโหฬารสุรมรรตน์ด้วยการถืออาวุธแบบ
พระมารพซึ่งเป็นอวตารปางหนึ่งใน ๒๔ ปางของพระนารายณ์ ภาพสลักพระลักษมีชายาของพระ
นารายณ์ที่ปราสาทกระวันก็ทรงถือจักรของพระนารายณ์และตรีศูลของพระอิศวร การผสมกันเช่น
นี้ได้ปรากฏมีแก่ทวารูปพระคเณศเช่นเดียวกันในอาณาจักรขอม ในประเทศอินเดียมีการรวมพระ
คเณศเข้ากับพระกฤษณะ ด้วยเหตุนี้บางครั้งพระคเณศจึงทรงถือทั้งจักรและสังข์

ในอาณาจักรขอมมีการเคารพนับถือพระหริหระ (พระอิศวรและพระนารายณ์ผสมกัน
เป็นองค์เดียว) อย่างมากมาย โดยเฉพาะในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร บางครั้งพระราชขอม
ก็ทรงถือว่าพระองค์ทรงอวตารลงมาจากพระอิศวรและพระนารายณ์ แม้ทวารูปพระหริหระจะแสดง
ลักษณะรูปภาพต่าง ๆ กัน แต่ก็คงเกี่ยวกับความคิดอ่านของช่างยิ่งกว่าการกระทำตามกฎใด ๆ

การผสมกันนี้มีแสดงอยู่ในลวดลายเครื่องประดับของศาสนสถานด้วย เทวาลัยที่สร้าง
ถวายพระอิศวรมักมีลวดลายเครื่องประดับเกี่ยวกับพระนารายณ์ และที่สร้างถวายพระนารายณ์ก็มี
ลวดลายเครื่องประดับเกี่ยวกับพระอิศวร

เทวาลัยที่ปราสาทออกไปซึ่งสร้างถวายพระนารายณ์ ก็มีทวารบาลสลักเป็นรูปนทิกและ
มหากาล ซึ่งเป็นทวารบาลของพระอิศวร

เราอาจกล่าวได้ว่าประเทศอินเดียทั้งภาคเหนือและภาคใต้ได้อิทธิพลทางศาสนาแก่
อาณาจักรขอม แต่อิทธิพลจากประเทศอินเดียภาคใต้นั้นมีมากที่สุด

สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ทั้งในลัทธิไศวนิกายและไวษณพนิกายในอาณาจักรขอมต่างก็ได้รับ
นามตามแบบอินเดีย ลักษณะเช่นนี้มีอยู่โดยเฉพาะในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร คือสมัยเริ่ม
ก่อสร้างอารยธรรมอินเดีย — ขอม ด้วยเหตุนี้จึงอาจสันนิษฐานได้ว่าชาวอินเดียที่อพยพเข้ามาหรือ

ชาวพื้นเมืองที่เข้ารับนับถือศาสนาพราหมณ์ ต่างก็พยายามที่จะสร้าง “ประเทศอินเดียใหม่” ขึ้นในสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครมีการกล่าวอ้างถึงสวามิภักดิ์หรือสิ่งชั่วกรรมชาติที่เกิดขึ้นเองซึ่งตามปกติแล้วไม่อาจอยู่นอกประเทศอินเดียได้

อย่างไรก็ดีอาณาจักรขอมก็ไม่ได้ติดตามประเทศอินเดียตลอดไป นายกมลเศวต ภักตาศาจารย์ กล่าวไว้ว่าเท่าที่ได้เขียนมาแล้วจะเห็นได้ว่าอาณาจักรขอมได้แสดงลักษณะดั้งเดิมของตนเองหลายประการ

ประเพณีพื้นเมืองได้เข้ามาอิทธิพลแก่ศาสนาที่มาจากประเทศอินเดียเพียงใด นายกมลเศวต ภักตาศาจารย์ กล่าวว่า จากความรู้เท่าที่มีอยู่ในปัจจุบัน ก็เป็นการยากที่จะตอบ อย่างไรก็ดีเราอาจทราบได้ว่าเมื่ออารยธรรมอินเดียแรกเริ่มเดินทางเข้ามาใน การผสมกันระหว่างลัทธิไสวนิกาย และความเชื่อพื้นเมืองก็ได้เริ่มขึ้น ศาสนาพราหมณ์ลัทธิไสวนิกายซึ่งมีรากฐานมาจากอดีตสมัยก่อนอารยัน ย่อมมีความคล้ายคลึงกับความเชื่อพื้นเมืองซึ่งเป็นศาสนาของบรรดาประเทศใน “ทวีปเอเชียที่ได้รับลมมรสุม” อย่างยิ่ง ความสะดวกในการที่จะผสมความเชื่อสมัยก่อนอินเดียเข้ากับความอิสระทางคำมั่นสัญญาที่ย่อมก่อให้เกิดความสำเร็จขึ้นนอกประเทศอินเดีย แต่ความรู้ของเราเกี่ยวกับเรื่องเช่นนี้ก็อยู่น้อย คือมีอยู่เฉพาะแต่ที่จดหมายเหตุจีนทำให้เราทราบถึงศาสนาของอาณาจักรพุนั้นและเจเนละเท่านั้น ในเรื่องนี้จารึกขอมมิได้ทำให้เราทราบถึงเรื่องราวอะไรเลย

อย่างไรก็ดีลักษณะรูปภาพก็ทำให้เราทราบถึงความเชื่อพื้นเมืองบางประการของขอมได้ เช่น เทวรูปพระนารายณ์ที่ปราสาทกระวันก็ทรงมีจรเข้หรือตะกวดประกอบ พระศิวนาฏราชที่ปราสาทบันทายสําเหวก็มีอสูร ๒ คนกำลังรัดพระขงส์อยู่ที่สองข้าง ภาพพระนารายณ์ปางตรีวิกรมที่ศาสนสถานมังกลารัตถ์ก็กำลังก้าวข้ามสัตว์ ๔ เท้า ทั้งหมดนี้ดูเหมือนจะได้รับเรื่องราวจากนิยายพื้นเมืองของขอมเข้ามาผสมด้วยทั้งสิ้น เรามีหลักฐานที่ยังขึ้นเมื่อเราเห็นมีการเปลี่ยนแปลงรูปพระยานันตนาคราชเป็นมังกร หรือแรดซึ่งเข้ามาเป็นพาหนะของพระอักษิ

ความจริงประการหนึ่งก็คือว่าประเพณีพื้นเมืองนั้นมีอยู่ตลอดระยะเวลาที่ได้รับอิทธิพลจากอินเดีย และศาสนาพราหมณ์ก็ได้รับประเพณีพื้นเมืองนี้เข้าไปไว้ด้วย ลักษณะหนึ่งอันเป็นรากฐานของอารยธรรมอินเดียก็คือความสามารถที่จะกลืนลักษณะต่างชาติต่าง ๆ เข้าไป โดยที่ไม่ได้เสียคุณลักษณะของอินเดียไปเลย การเผยแพร่ศาสนาพราหมณ์ในภาคเอเชียอาคเนย์ก็เปรียบเสมือนการเผยแพร่ศาสนาพราหมณ์ในประเทศอินเดียภาคใต้ของพวกทมิฬ หรือที่แคว้นเบงกอลในภาคเหนือนั่นเอง ชั่วแต่ว่าเป็นการกระทำโพ้นทะเลเท่านั้น.